

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان، چالشها و آینده

رضا نمکشناس*

۱. مقدمه

امروزه گذر از اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی، با توسعه صنایع کوچک و متوسط به عنوان پیش درآمد توسعه صنعتی، در مناطقی که واژه صنعت در ادبیات اقتصادی، کلامی گنگ و نا آشناست امری امکان پذیر به نظر می رسد.

استان سیستان و بلوچستان به رغم برخورداری از امکانات و پتانسیل های بالقوه فراوان از کم توسعه یافته ترین استانهای کشور است. نرخ بالای بیکاری، وضعیت جغرافیایی استان و همسایگی با کشورهای پاکستان و افغانستان که خود، اوضاع نابه سامان اقتصادی دارند موجب گسترش شبکه فعالیتهای غیرمجاز به ویژه قاچاق سوخت و کالا شده و این درآمدهای نامشروع با ورود به چرخه پولی استان بر نابه سامانهای اقتصادی آن می افزاید.

شهرکهای صنعتی به عنوان تنها عامل قطع کننده این دور باطل، در دو برنامه اخیر توسعه مورد توجه قرار گرفته اند ولی شواهد نشان می دهد که به رغم فعالیت در راستای توسعه، علاوه بر پدیدار شدن شکاف عمیق میان استان و آن مناطق، این دور باطل هنوز در استان وجود دارد. بنابراین بررسی علل این امر و مشکلات شهرکهای صنعتی در روند توسعه استان از اهمیت ویژه ای برخوردار است. اکنون سؤال اساسی این است که آیا شهرکهای صنعتی استان توانسته اند شاخصهای اقتصادی را در چنین شرایط نابه سامان اقتصادی بهبود بخشدند؟ به نظر می رسد که با اصلاح ساختار بخش صنعت و کاهش ریسک سرمایه گذاری و فراهم کردن زمینه های رشد بنگاههای تولیدی و صنعتی می توان آن استان را توسعه داد.

۲. فرضیات پژوهش و روش تحقیق

۲-۱. فرضیات پژوهش

الف - گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است.

- ب - ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش داده است.
- ج - توسعه بخش صنعت موجب کاهش فعالیتهای غیرمجاز در استان می‌شود.
- د - با توجه به فرصت‌های ایجاد شده و پتانسیل‌های موجود و نیز انتقال منحنی تقاضا برای کالاهای خدمات تولیدی استان و بهویژه شهرکهای صنعتی (از سوی افغانستان)، با تقویت سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی و رفع مشکلات مرتبط می‌توان تراز بازرگانی را به نفع کشور و استان تغییر داد.

۲-۲. روش پژوهش

در این پژوهش، ابتدا با روش مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی مروری بر ادبیات موضوع و مفهوم شهرکهای صنعتی و نقش آن در توسعه اقتصادی، همچنین وضع اقتصاد استان بهویژه بخش صنعت و نارساییهای آن داشته‌ایم.

در مرحله دوم، با روش میدانی، به واحدهای صنعتی مستقر در شهرکها مراجعه کرده و با مشاهده مستقیم و مصاحبه با صاحبان صنایع کوچک طی چند مرحله گزارش گیری انجام شده است. ضمن ثبت اطلاعات در فرم بانک اطلاعاتی شهرکها به بررسی عملکرد بنگاههای فعال و نیمه فعال پرداخته و تحلیل فضای کلی شهرکها را ارائه داده‌ایم.

با نگاهی کلی به شهرکهای صنعتی، مشکلات و انتظارات آنها و تأثیر این شهرکها بر شاخصهای اقتصادی در مرحله سوم پرسشنامه‌ای تهیه شد و کارفرمایان، کارگران و متصدیان واحدهای تولیدی به آن پاسخ دادند. در مرحله چهارم آمار و اطلاعات به دست آمده در مراحل پیش گفته، سازماندهی و تنظیم شد و اطلاعات و داده‌های خام با استفاده از روش‌های آماری طبقه‌بندی شد. سپس با استفاده از روش‌های معمول آماری و در برخی موارد استفاده از نرم‌افزار SPSS به تجزیه و تحلیل اطلاعات و تفسیر نتایج پرداخته‌ایم.

در پایان با توجه به یافته‌های پژوهش و مطابقت آنها با فرضیات، پیشنهادهای لازم ارائه شده است.

۳. موقعیت استان سیستان و بلوچستان

۱-۳. ویژگیهای جغرافیایی و اقلیمی

استان سیستان و بلوچستان یکی از وسیع‌ترین استانهای کشور است که در جنوب شرقی کشور واقع شده و حدود ۱۱۰۰ کیلومتر مرز خاکی با دو کشور پاکستان و افغانستان و حدود ۳۰۰ کیلومتر مرز آبی در کرانه‌های شمالی دریای عمان دارد. این استان از شمال به استان خراسان جنوبی و کشور

افغانستان، از غرب به استانهای هرمزگان و کرمان، از جنوب به دریای عمان و از شرق به کشورهای پاکستان و افغانستان محدود می‌شود.

مساحت این استان حدود ۱۸۷۵۰۲ کیلومتر مربع است که بیش از $\frac{1}{4}$ درصد از وسعت کشور را در بر می‌گیرد و در ۱۳۷۵ میزان تراکم نسبی (نفر در کیلومتر مربع) در استان برابر ۹/۱ نفر بوده است که دارای کمترین تراکم در استانهای کشور است.

کوههای خواجه در منطقه سیستان با ارتفاع ۹۰۰ متر، تفتان با ارتفاع ۴۰۴۲ متر و بزمان با ارتفاع ۳۴۹۷ متر از سطح دریا و همچنین رودخانه‌های هیرمند (که در حال حاضر به دلیل خشکسالی های مداوم به شدت تحت تأثیر قرار گرفته و خشک شده است)، سرباز و دریاچه خشک هامون و جازموریان مهم‌ترین عوارض طبیعی استان به شمار می‌روند.

۳-۲. موقعیت سیاسی- اداری

شهر زاهدان مرکز استان سیستان و بلوچستان است، این استان دارای هشت شهرستان، ۳۶ شهر، ۳۶ بخش و ۹۸ دهستان است.

۳-۳. ویژگیهای آب و هوایی

آب و هوای استان خشک است، و از مناطق خشک و کم باران کشور محسوب می‌شود، نزولات جوی بهویژه در هفت سال اخیر به شدت کاهش یافته و اکنون این استان از خشکسالی شدیدی رنج می‌برد که آثار بسیار سویی را بر اقلیم منطقه داشته است، نظری تسریع در حرکت شنهای روان و جابه- جایی خاک، که موجب انهدام بخش وسیعی از کشاورزی استان گردیده است.

۴-۳. جمعیت، نیروی انسانی و اشتغال

براساس نتایج تفصیلی سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن، طی سالهای ۱۳۵۵-۶۵ و ۱۳۶۵-۷۵ به- ترتیب حدود ۵۳۳ هزار نفر و ۵۲۵ هزار نفر بر جمعیت استان اضافه شده و شمار جمعیت آن در ۱۳۷۵ به حدود ۱۷۲۲۰۰۰ هزار نفر رسیده است. نرخ رشد متوسط سالانه جمعیت در دوره اول ۶/۰۶ درصد و در دوره زمانی ۱۳۶۵-۷۵ برابر ۳/۷ درصد بوده است که ارقام مشابه آن در سطح ملی به ترتیب ۳/۹۱ درصد و ۱/۹۶ درصد است. در دوره‌های زمانی یادشده سهم جمعیت استان سیستان و بلوچستان از جمعیت کشور همواره سیر صعودی داشته و این سهم از ۱/۹ درصد در ۱۳۵۵ به ۲/۴ درصد در ۱۳۶۵ و ۲/۷ درصد در ۱۳۷۵ رسیده است.

جدول شماره ۱. شمار جمعیت و متوسط رشد جمعیت

متوسط رشد سالانه جمعیت (درصد)		جمعیت			جمعیت
۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۰-۶۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	منطقه/سال
۳/۷	۶/۰۶	۱۷۲۲۵۷۹	۱۱۹۷۰۵۹	۶۶۴۲۹۲	استان سیستان و بلوچستان
۱/۹۶	۳/۹۱	۶۰۰۵۰۰۰	۴۹۴۴۵۰۰	۳۳۷۰۹۰۰	کل کشور
-	-	۲/۸	۲/۴	۱/۹	نسبت استان به کل کشور

مأخذ: آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵.

این استان شاهد رشد بسیار سریع جمعیت و نبود تعادل میان جمعیت و امکانات توسعه اقتصادی و اجتماعی است. این روند را می‌توان از افزایش سهم جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر از کل جمعیت استان نیز مشاهده کرد.

۴. نگاهی به بخش‌های اقتصادی استان

استان سیستان و بلوچستان از نظر رشد و توسعه اقتصادی، جزو مناطق کمتر توسعه یافته و به اصطلاح غیر برخوردار کشور است و به رغم تخصیص اعتبارات ویژه و مجموعه سرمایه‌گذاریهای چند دهه اخیر، هنوز هم پایین‌ترین شاخصهای اقتصادی و اجتماعی را دارد. زراعت و کشاورزی نیز با وجود تواناییهای مناسب، پیشرفت‌های چندان مطلوبی نداشته است. شیوه تولید سنتی، موجب تزلزل روستاییان در برابر عوامل طبیعی شده و عواملی نظیر آب، وضع اراضی زراعی و اقتصاد سنتی طی سالها، همواره مشکلات زیادی را برای توسعه زراعت منطقه ایجاد کرده است.

بخش صنعت استان سیستان و بلوچستان رشد چندانی نداشته به‌طوری که در حال حاضر، مردم این استان بیشتر کالاهای مصرفی و صنعتی خود را از سایر استانها یا پاکستان تأمین می‌کنند. بافت اجتماعی استان، دورافتادگی و دسترسی نداشتن به منابع فن‌آوری، کمبود افراد متخصص، فقر منابع آب و خاک، گسترش شبکه اقتصاد پنهان به دلیل موقعیت ویژه استان و همسایگی با دو کشور افغانستان و پاکستان که اقتصاد نابهشانی دارند و به‌طور کلی ساختار خاص استان از عوامل اصلی توسعه نیافتن بخش صنعت آن استان است.

صنایع موجود در استان به دو گروه ماشینی و دستی تقسیم می‌شوند. صنایع ماشینی استان شامل صنایع غذایی، نساجی، پوشاک و صنایع شیمیایی است که بیشتر در اطراف زاهدان و شهرهای

بزرگ فعالیت دارند. سایر صنایع استان نیز به طور عمده شامل کارگاههای فلزکاری، ریخته‌گری، ساخت لوازم خانگی و تانکر سازی است.

۵. زمینه‌های فعالیت صنعتی و معدنی استان

الف - فراهم بودن شرایط انجام مطالعات اکتشافی بر روی اندیسها و مناطق مستعد معدنی برای بخش خصوصی داخلی و یا خارجی.

ب - صنایع معدنی و فرآوری مواد معدنی نظیر سیمان، آهک، سنگ بری، نرم بر و سخت بر، آجر، سفال، فرآوری مس، آتیموان، پر عیار سازی کرومیت، اکسیدمنیزیم، کاشی و سرامیک، شیشه اوپال، آجرهای نسوز، تراش سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی، پودرهای میکرونیزه و نظایر آن.

ج - صنایع تبدیلی کشاورزی نظیر صنایع تبدیلی خرما، جالبیزی و مرکبات، دام (بسته‌بندی گوشت، پودر گوشت، پودر خون، ژلاتین، کنسرو، چرم و سالمبور) و شیلات.

د - صنایع مبتنی بر صادرات نظیر تولید نوشابه‌های غیرالکلی، تولید مایعات و پودرهای پاک کننده، لوله‌های PVC، کیف و کفش و دیگر محصولات بر اساس نیاز کشورهای هدف.

ه - صنایع مبتنی بر نیاز منطقه و کشور از موارد وارداتی مانند تولید و تصفیه شکر، روغن نباتی، سیگار، کرمهای مرطوب کننده و نظایر آن.

۶. نگاهی کلی به ساختار بخش صنعت استان

۱-۶. صنایع خانگی

براساس نتایج آمارگیری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۷۳، استان سیستان و بلوچستان دارای ۲۰۱۲۳ خانواری بوده که به فعالیت صنعتی اشتغال داشته‌اند. بنابراین ضریب تمرکز مکانی استان در کل کشور از این نظر $0/6$ و کمتر از واحد (یک) است و بیانگر حجم اندک فعالیت در زمینه صنایع خانگی است. بر این اساس، شهرستان زابل با ۶۳۵۵ خانوار بیشترین سهم و شهرستان چابهار با ۷۶۱ خانوار دارای کمترین سهم در صنایع خانگی بوده‌اند.

به این ترتیب بیشترین ضریب تمرکز مکانی، $2/19$ مربوط به شهرستان نیک شهر است و شهرستانهای زابل و ایران شهر به ترتیب با $1/6$ و $1/12$ در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

شایان ذکر است که شهرستان نیک شهر به دلیل قوی تر بودن زندگی روستانشینی و فعالیتهای سازمان نیافته در آن دارای بیشترین ضریب تمرکز مکانی از نظر تعداد صنایع خانگی است و

شهرستان زاهدان به دلیل قوی‌تر بودن زندگی شهرنشینی و فعالیتهای سازمان یافته در آن دارای کم‌ترین ضریب تمرکز مکانی از نظر تعداد صنایع خانگی (۳۷ درصد) است.

۶-۲. صنایع کارگاهی

تعداد صنایع کارگاهی استان براساس نتایج مرحله اول سرشماری صنعت و معدن مرکز آمار ایران در ۱۳۷۳ برابر با 410^3 واحد با بیش از 13316 نفر شاغل بوده است که از این تعداد حدود ۷۵ درصد آنها کارگاههای مستقر در مناطق شهری و بقیه در مناطق روستایی مشغول به کار بوده‌اند. براساس این آمار، ضریب تمرکز مکانی استان در کل کشور از نظر تعداد کارگاه $0/38$ و از نظر تعداد کارگاهان $0/3$ است که به میزان قابل ملاحظه‌ای از واحد، کمتر است.

۶-۳. کارگاههای بزرگ صنعتی

براساس نتایج سرشماری صنعت و معدن در ۱۳۷۳ از 1373 هزار نفر کارکن صنایع کارگاهی، 38 درصد در کارگاههای بزرگ مشغول به کار بوده‌اند، با توجه به اینکه این نسبت در کل کشور بیش از 52 درصد است کوچکی مقیاس صنایع در مقایسه با سطح ملی تأیید می‌شود. همچنین طی سالهای 1370 تا 1380 سهم استان از تعداد کارگاههای بزرگ صنعتی کشور از $1/2$ درصد به $0/9$ درصد کاهش یافته است. براساس نتایج آمارگیری از کارگاههای بزرگ صنعتی در 1374 ، استان سیستان و بلوچستان از نظر تعداد شاغلان صنایع بزرگ در میان 28 استان کشور، رتبه 23 را دارا بوده است.

در 1380 تعداد 101 کارگاه بزرگ صنعتی در استان فعالیت داشته است که 91 واحد خصوصی و 10 واحد دیگر غیرخصوصی (عمومی و دولتی) بوده‌اند. در این سال تعداد کارگاههای بزرگ صنعتی در کشور 11200 واحد بوده است که 10343 واحد آن خصوصی و 857 واحد آن دولتی و عمومی گزارش شده است. از تعداد 101 کارگاه صنعتی فقط شش واحد دارای بیش از 100 کارکن هستند یعنی شش درصد از واحدها بیش از 100 نفر کارکن دارند که این نسبت در کشور 13 درصد است. به عبارت دیگر، این استان از کارگاههای بزرگ صنعتی محروم بوده و به این ترتیب کوچک بودن مقیاس کارگاه‌ها تأیید می‌شود.

۶-۱. ترکیب تولید

در سال ۱۳۷۹ رشته صنعتی غالب در استان، صنایع غذایی با ۲۸ درصد ارزش افزوده بوده است. پس از صنایع غذایی صنایع نساجی با ۲۰/۷ درصد افزایش، به عنوان غالب‌ترین نوع صنعت در میان کارگاه‌های صنعتی استان مشخص شده است. رشته مهم صنعتی محصولات کانی غیرفلزی با ۱۹/۷ درصد سهم ارزش افزوده و تولید محصولات فلزی و تولید چوب به ترتیب با شش و سه درصد سهم ارزش افزوده در رتبه‌های بعدی قرار داشته‌اند.

۶-۲. توزیع جغرافیایی

از حدود ۷۲۷ مورد مجوزهای تأسیس صادر شده برای استان تا پایان ۱۳۷۵ با ظرفیت اشتغال‌زاگی بیش از ۲۱ هزار نفر، ۳۸ درصد مربوط به شهرستان زاهدان است. پس از آن شهرستانهای زابل، چابهار و ایرانشهر به ترتیب با حدود ۲۲/۳ و ۱۶/۳ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. کمترین سهم مربوط به شهرستان نیک شهر و سراوان با ۰/۹ و ۲/۶ درصد است.

۷. ویژگیهای شهرکهای صنعتی استان

شهرک صنعتی، زمین عمران شده‌ای است که برای استقرار صنایع با اهداف مشخصی تفکیک می‌شود و صاحبان حرفه‌های مختلف می‌توانند از تسهیلات و خدماتی که در این شهرکها فراهم می‌شود استفاده کنند. این خدمات نظیر آب، برق، تصفیه آب و فاضلاب، جمع آوری زباله، شبکه فاضلاب، اتاق ابزارآلات، آزمایشگاه کنترل کیفیت، سیستم‌های حرارتی، خدمات حفاظتی و ایمنی و خدمات بهداشتی، رفاهی و عمومی، در شهرکهای صنعتی با انواع فعالیتهای مختلف و جاذبه هم‌جواری می‌تواند روح همکاری و تعاون را بین کارگاه‌های مستقر برقرار کند.

کارگاه‌های کوچک و متوسط به علت نداشتن توان مالی بالا، ارزش خاصی را برای استقرار در شهرکها قائل هستند زیرا بدون تأمین تسهیلات و امکانات عمومی مانند شبکه مرکزی فاضلاب، پیشگیری از آلودگی هوا و صدا و تأمین آب و انرژی، به صورت مستقل قادر به فراهم آوردن این تسهیلات نیستند. بنابراین ارائه خدمات و تسهیلات عمومی یکی از راههایی است که شهرکها می‌توانند به وسیله آن سهمی در توسعه عادلانه و پایدار داشته باشند.

واضح است شهرکی که به خوبی طراحی و تجهیز شده باشد، می‌تواند انگیزش لازم را برای جابه‌جایی صنعت به نواحی اطراف شهرها و روستاهای فراهم کند. به‌طوری که آلودگی متراکم را از شهرهای بزرگ، دور کرده و اساس صنعت را در شهرک‌های کوچک و متوسط تحکیم بخشد.

از مزایای دیگر شهرکهای صنعتی می‌توان کاهش حجم ترافیک، افزایش کارایی زمینهای شهری، هزینه‌های مربوط به عمران زمین، تأمین تسهیلات و امکانات را نام برد. شایان ذکر است که شهرکهای صنعتی می‌توانند بستر مناسبی برای شروع زیر ساختهای صنعتی پیشرفته نظیر مناطق عملیاتی صادرات (EPZ) و پارکهای علمی و فن‌آوری (S&T) باشند. مناطق عملیاتی صادرات (EPZ) برای کشورهایی که در صدد توسعه و صدور تولیدات داخلی خود هستند ولی شرایط لازم را برای سرمایه‌گذاری خارجی و واردات موادخام و ماشین آلات ندارند، می‌توانند نقش مؤثری ایفا کنند.

پارکهای علمی و تکنولوژی (S&T) نیز همان زیرساخت شهرکها را دارند با این تفاوت که این نوع پارکها از نظر فنی برای صنایع پیشرفته‌تر طراحی می‌شوند تا بتوانند خدمات حمایتی وسیع‌تری که نیاز چنین فعالیتهاست ارائه کنند. البته می‌توان از مشاوره فنی با مؤسسات محلی تحقیق و توسعه به صورت شبکه ارائه خدمات مشاوره‌ای در زمینه مسائل مالی، بازاریابی و جستجو برای شریک سرمایه‌گذار به عنوان خدمات حمایتی نیز نام برد.

استان دارای ۱۲ شهرک صنعتی بوده که نه شهرک، فعال و با امکانات زیربنایی آب، برق، جاده و تلفن است و دو شهرک دیگر در مرحله طراحی و شهرک صنعتی سریاز در مرحله مکان‌یابی است. مساحت زمینهای شهرک صنعتی استان بیش از ۳۸۰۰۰ هکتار است که اسناد ثبتی آن به جز شهرک جدید سریاز دریافت شده و در مقایسه با کل کشور، هفت درصد زمینهای و ۱۱ درصد اسناد ثبتی شهرکهای صنعتی کل کشور در این استان قرار دارد. تعداد قراردادهای منعقده ۱۲۳۳ مورد با متراژ ۲۷۱ هکتار که از نظر تعداد، چهار درصد قراردادهای واگذاری زمین در شهرکهای صنعتی کل کشور است. تعداد واحدهای فعال ۲۶۸ مورد با اشتغال ۴۰۴ نفر است که واحدهای فعال از نظر تعداد ۲/۶ درصد و از نظر اشتغال‌زایی دو درصد تعداد شاغلان در شهرکهای صنعتی کشور را تشکیل می‌دهند.

تعداد واحدهای به بهره‌برداری رسیده در مجتمع‌های کارگاهی استان در مقایسه با کل کشور چهار درصد و از نظر تعداد کل واحدهای واگذار شده سه درصد، واحدهای در حال احداث ۱۲ درصد و واحدهای تکمیل واگذار شده چهار درصد است.

۸. تحلیل وضع شهرکهای صنعتی استان

تحلیل وضع شهرکها در این پژوهش بر اساس میزان سرمایه‌گذاری، وضع فعالیت و میزان اشتغال ایجاد شده به تفکیک نوع فعالیت از هر کدام از شهرکهای صنعتی استان انجام می‌شود. بررسی تحلیلی وضع موجود از دو نظر حائز اهمیت است، نخست، بیان کننده میزان کارایی و اثربخشی طرحهای توسعه‌ای و سیاست‌گذاریهای کلان در این بخش بوده و دوم، چالش‌های موجود و میزان فاصله وضع فعلی شهرکها از شرایط مطلوب را برای تدوین راه کارهای اصولی رفع این گونه چالشها می‌شناساند. برای تحلیل وضع موجود، ابتدا به مقایسه شهرکها با یکدیگر می‌پردازیم و هر کدام از شهرکها را از نظر واحدهای مستقر و زیرساختهای موجود در آنها و میزان پهنه‌برداری مؤثر واحدها از امکانات، مورد بررسی قرار می‌دهیم. این نگرش کلی و تحلیل فضایی ما را در شناخت بعضی از علل و عوامل ناکارایی بسیاری از واحدها یاری می‌دهد.

پاسخ به این سؤال که آیا واحدهای مستقر در شهرکها بر اساس مطالعات امکان سنجی شکل گرفته‌اند و اصولاً براساس نیازهای منطقه‌ای و مزیتهای نسبی و با رویکرد کلان توسعه پایدار استان استقرار یافته‌اند یا فقط برنامه‌ریزیهای شتابزده و اقتصای زمانی در کوتاه مدت ساختار کنونی شهرکها را شکل داده است، می‌تواند کلید حل چالش‌های پیش گفته باشد. باید یادآور شد که در استانی که تأکید توسعه بر بخش بازرگانی و ترانزیت بوده و جهت‌گیریهای آن نیز با هدف توسعه خدمات بازرگانی در برنامه‌ریزیها به این سمت است و از سوی دیگر حجم نقدینگی حاصل از فعالیتهای پنهان در استان به دلیل ناتوانی در جذب سرمایه از سوی بخش‌های مولد، دوباره در چرخه فعالیتهای نامشروع جریان می‌یابد، بررسی اثربخشی فعالیتهای مولد از اهمیت زیادی برخوردار است. این بررسی با استفاده از آمار و اطلاعات به دست آمده از شرکت شهرکهای صنعتی استان صورت گرفته است و از آنجا که مراجعت به این شرکت در زمان انجام پژوهش (۱۳۸۳/۸/۳۰) بوده آمار تا آن تاریخ ملاک عمل قرار گرفته است.

همان‌طور که جدول شماره (۲) نشان می‌دهد امکانات اساسی و زیرساختهای اصلی (برق، آب، زمین) که شهرکهای صنعتی استان براساس آن شکل گرفته‌اند محدودیت خاصی را برای واحدها ایجاد نمی‌کند. به رغم مشکلات موجود برای تأمین آب و سوخت، حداقل میانگین استفاده واحدها از آب بیش از پنج مترمکعب برای هر واحد است که بر اساس نوع فعالیتها متفاوت است. با بررسیهای انجام شده زمینهای صنعتی واگذاری نیز محدودیتی را برای واحدهای فعل ایجاد نکرده است.

جدول شماره ۲. میانگین استفاده واحدهای مستقر در شهرک‌های صنعتی از امکانات و زیرساختهای موجود

شهرک صنعتی	زمین (متر مربع)	سرمایه (میلیون ریال)	برق (کیلووات)	آب (متر مکعب)
زاهدان	۴۲۵۴۶۷	۱۰۳۵۳۰	۱۲۶۹۵	۶۴۱
	۴۴۷۸/۶۰	۱۰۸۹/۷۹	۱۳۳/۶۳	۶/۸۹
زاهدان	۷۱۶۴۱	۲۶۵۰۰	۳۲۲۱	۲۲۲
	۱۶۲۸/۲۰	۶۰۳/۴۱	۷۳/۲۰	۵/۱۶
کارگاهی هرواحدها	۲۲۹۴۹۰۷۰۰۱۹۵	۴۴۲۴۴۲	۲۹۱۵	۶۱۶
	۶۲۰۲/۴۵	۱۱۹۰/۷۳	۱۰۸/۷۵	۱۶/۶۵
کامبوزیا	۲۱۱۶۸۵/۰	۲۵۰۵۲	۲۹۹۰	۱۵۳
	۱۲۴۵۲/۰۹	۱۴۷۳/۶۵	۱۷۵/۸۸	۹
زابل	۱۳۳۴۲۲/۰	۲۳۷۴۵	۲۵۱۰	۳۴۲
	۷۶۱۲/۳۶	۱۳۱۹/۳۶	۱۳۹/۴۴	۱۹
ایرانشهر کارگاهی هرواحدها	۷۸۲۲	۵۱۶۲	۵۱۰	۱۰۲
	۱۵۶۴/۴۰	۱۰۳۲/۴۰	۱۰۲/۰۰	۲۰/۴۰
سرابان	۳۰۰۹۸	۴۶۶۲	۳۷۵	۷۷
	۷۵۲۴/۵۰	۱۱۶۵/۰۰	۹۳/۷۰	۱۹/۲۰
خاش	۲۱۵۴۰	۳۱۳۰	۵۸۵	۵۷
	۴۳۰۸	۶۲۶	۱۱۷	۱۱۴۰
کنارک	۲۲۶۰۲۲	۴۶۸۴۸	۳۸۳۸	۵۱۰
	۹۴۱۷/۰۸	۱۹۰۲	۱۵۹۹۲	۲۱/۲۰
میانگین هرواحدها				

مأخذ: شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۳)

در این رابطه با اختصاص ۱۲۴۵۲/۰۹ متر مربع برای هر واحد (به طور متوسط) فضای مناسبی برای فعالیت واحدهای صنعتی فراهم شده است. وسعت شهرک صنعتی زاهدان بیش از ۹۳۲ هکتار

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۳

است و به طور متوسط ۴۷۸/۶۰ مترمربع برای هر واحد اختصاص داده شده است. وسعت زمین صنعتی در این شهرک در فاز عملیاتی، ۱۲۴ هکتار و وسعت زمین صنعتی واگذار شده ۶۹/۳ هکتار است. تعداد ۹۵ واحد صنعتی تا زمان انجام پژوهش، موفق به اخذ پروانه بهره‌برداری برای فعالیت در این شهرک شده‌اند و پیش‌بینی اشتغال برای ۱۷۰۹ نفر با جذب سرمایه‌ای معادل ۱۰۳۵۳۰ میلیون ریال شده است.

در طراحی جغرافیایی و مکان‌یابی شهرک، ویژگیهایی نظیر فاصله چهار کیلومتری شهرک تا فرودگاه و فاصله یک کیلومتری آن تا ایستگاه راه‌آهن مورد توجه قرار گرفته است. شهرک کارگاهی زاهدان نیز همان‌طور که از نامش مشخص است بیشتر محل استقرار واحدهایی است که به ارائه خدمات فنی و تولیدی در مقیاس کوچک می‌پردازند. البته در این شهرک واحدهایی توزیعی متوسط نیز مستقر شده‌اند. منظور از واحدهای کوچک واحدهایی است که کمتر از ۱۰ نفر کارکن در آنها مشغول به کار هستند و واحدهای متوسط به واحدهایی بین ۱۰ تا ۵۰ نفر کارکن اطلاق می‌شود.

مهم‌ترین واحدهای توزیعی متوسط مستقر در این شهرک واحدهایی هستند که به توزیع اقلام پر مصرف مانند دارو و کالاهای اساسی می‌پردازند. وسعت این شهرک بنا بر آمار ارائه شده از سوی شرکت شهرکهای صنعتی استان، ۷۴ هکتار، وسعت زمین صنعتی آن ۴۳ هکتار و کل زمین صنعتی واگذار شده در آن ۳۶/۵ هکتار است. ذکر این نکته مهم است که تا زمان انجام این پژوهش تعداد ۶۶۶ قرارداد منعقد شده است که تنها ۴۴ پروانه بهره‌برداری در این مورد صادر شده است.

واحدهای فعال این شهرک به استناد اظهارات سرمایه‌گذاران در پروانه بهره‌برداری، با سرمایه‌ای معادل ۵۵۰،۰۰۰،۰۰۰ میلیون ریال، ۴۲۸ فرصت شغلی ایجاد کرده‌اند. البته روشن است که اظهارات قید شده در پروانه بهره‌برداری نمی‌تواند ملاک عمل قرار گیرد و ما در فصول بعدی به بررسی تک تک واحدهای از روش مطالعات میدانی و مشاهده مستقیم خواهیم پرداخت، میزان اشتغال واقعی را محاسبه کرده و با اشتغال اظهار شده در پروانه بهره‌برداری برای هر شهرک به طور جداگانه مورد مقایسه قرار خواهیم داد. به حال آنچه مسلم است، این شهرک پتانسیل ایجاد فرصت شغلی بیشتری را دارد.

امکانات اولیه و زیرساختهای اساسی این شهرک نیز عبارت‌اند از امکاناتی نظیر آب، برق، تلفن، راه آسفالت شده، فضای سبز مناسب و سند مالکیت برای واحدهای همچنین فاصله آن تا فرودگاه ۱۰ کیلومتر و تا ایستگاه راه‌آهن ۹ کیلومتر است.

شهر ک صنعتی کامبوزیا در محلی بنام کلاته کامبوزیا در شمال شرقی شهر زاهدان واقع شده است. این شهر ک در واقع برای استقرار واحدهایی طراحی شده که در زمینه کانیهای غیرفلزی فعالیت می‌کنند. کل زمین این شهر ک ۲۲۹،۴۹۰،۷۰۰ مترمربع و مجموع سرمایه‌گذاری انجام شده در آن ۶۰۰،۰۰۰،۲۴۲،۰۰۰ ریال برآورده است. میانگین متراث زمین برای هر واحد فعال در این شهر ک ۶۲۰،۲۴۵ مترمربع و میانگین سرمایه‌گذاری انجام شده در آن حدود ۱۱۹،۵۷۳،۰۰۰،۰۰۰ ریال است. ۳۷ واحد فعال در این شهر ک تا تاریخ انجام این پژوهش بیش از ۴۳۹ فرصت شغلی ایجاد کرده‌اند که از این تعداد، ۲/۷ درصد پیش از برنامه اول توسعه و ۵/۴ درصد در برنامه اول توسعه پروانه بهره‌برداری کرده‌اند. همچنین پروانه بهره‌برداری ۲۴/۳ درصد واحدها در برنامه دوم و ۶۷/۶ واحدهای فعال این شهر ک در برنامه سوم توسعه صادر شده است.

در بین شهرکهای صنعتی استان، کامبوزیا از موفق‌ترین شهرکها بوده که این موفقیت به دو دلیل است. نخست، فعالیت واحدهای این شهر ک بیشتر در زمینه ساختمان و عمران است که در سالهای اخیر به ویژه در برنامه سوم از رونق بیشتری در استان برخوردار بوده است. دوم اینکه، غالب مواد اولیه این واحدهای از معادن موجود در استان به دست می‌آید و این مسأله به موفقیت واحدها کمک شایانی کرده است.

شهر ک صنعتی زابل در فاصله ۲۰ کیلومتری شهر زابل و در زمینی به مساحت ۷۸ هکتار واقع شده است. تعداد واحدهایی که تا تاریخ آذر ۱۳۸۳ در این شهر ک به بهره‌برداری رسیده‌اند ۱۷ واحد است که با اختصاص سرمایه‌ای معادل ۲۵،۰۵۲،۰۰۰،۰۰۰ ریال، ایجاد ۴۵۷ فرصت شغلی پیش‌بینی می‌شود. میانگین امکانات اولیه برای هر واحد فعال در شهر ک به این ترتیب است، زمین ۱۴۷۳۶۵ مترمربع، برق ۱۷۵۸۸ کیلو وات، آب $\text{ن}^{\text{م}}\text{م}$ مترمکعب و از نظر امکانات اولیه مورد نیاز برای واحدهای تولیدی در حد قابل قبولی است.

عملکرد برنامه سوم توسعه در ارتباط با توسعه این شهر ک بهتر از برنامه‌های پیش از آن بوده است. به طوری که ۴۷ درصد واحدهای مستقر در این شهر ک در برنامه سوم توسعه به بهره‌برداری رسیده‌اند و ۴۱/۲ درصد در برنامه دوم و تنها ۱۱/۸ درصد واحدها در برنامه اول توسعه پروانه بهره‌برداری دریافت کرده‌اند. این ارقام روند روبه رشد بهره‌برداری واحدهای این شهر ک را در طی برنامه‌های توسعه پس از انقلاب نشان می‌دهد.

یکی دیگر از شهرکهای صنعتی استان شهر ک صنعتی خاک است در حال حاضر این شهر ک تنها با پنج واحد فعال، یکی از کم توسعه یافته‌ترین شهرکهای صنعتی استان است. کل زمین

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۵

اختصاص یافته به این شهر ک ۲۱۵۴۰ مترمربع و سرمایه اختصاص یافته ۳۱۳۰ میلیون ریال است. میانگین امکانات اولیه شهر ک برای هر واحد فعال عبارت است از برق ۱۱۷ کیلووات، آب ۱۱۴۰ مترمکعب.

شهر ک صنعتی ایرانشهر با ۱۸ فقره واحد فعال، بزرگترین شهر ک صنعتی منطقه مرکزی بلوچستان در این استان است. این شهر ک با اختصاص ۲۲۵،۳۳۴،۱۰۰ مترمربع زمین، شرایط نسبتاً خوبی را برای استقرار واحدها فراهم کرده است. میانگین برق و آب مصرفی (امکانات قابل تخصیص) در این شهر ک به ترتیب ۱۳۹/۴۴ کیلووات و ۱۹ متر مکعب است که از این نظر نیاز اولیه واحدها را برطرف می‌کند. این شهر ک در شهرستان ایرانشهر برای استقرار واحدها تولیدی و صنعتی ایجاد شده است. میانگین فرصت شغلی ایجاد شده در این واحدها بیش از ۱۰ نفربرواده و جزو واحدهای متوسط است. در کنار شهر ک صنعتی ایرانشهر و برای حمایت از کارگاههای صنعتی و گردآوری و احصاء آنها شهر ک کارگاهی ایرانشهر احداث شده است که در حال حاضر با پنج واحد کارگاهی فعالیت خود را آغاز کرده است. متوسط زمین تخصیص در آن ۵۰۰/۱۵۶۴ متر مربع و میانگین برق قابل تخصیص به هر واحد ۱۰۲ کیلووات و آب ۴/۲۰ متر مکعب است.

شهر ک صنعتی سراوان با چهار واحد فعال از نظر تعداد واحد استقرار یافته در آن در بین شهرکهای صنعتی استان آخرین رتبه را به خود اختصاص داده است. کل مساحت شهر ک ۳۰۰۹۸ مترمربع است که سرانه زمین قابل تخصیص در آن ۵۰/۷۵۲۴ مترمربع است، ۵۰ درصد واحدهای مستقر در این شهر ک در برنامه دوم و ۵۰ درصد در برنامه سوم به بهره‌برداری رسیده‌اند.

شهر ک صنعتی کنار ک بزرگترین شهر ک صنعتی منطقه بلوچستان است که با استقرار ۴۴ واحد (واحدهای به بهره‌برداری رسیده) در آن، در بین دیگر شهرکهای این منطقه رتبه نخست را دارد. کل مساحت شهر ک به ۲۲۶۰۲۲ مترمربع می‌رسد و با تخصیص بیش از ۴۰۰،۰۰۰،۴۴۸،۶۸۴ ریال سرمایه بیش از ۵۶۰ فرصت شغلی ایجاد کرده است. میانگین زمین قابل تخصیص برای هر واحد فعال در شهر ک ۹۴۱۷/۰۸ مترمربع و متوسط برق و آب قابل تخصیص (سرانه) برای هر واحد به ترتیب ۱۰۹/۹۲ کیلووات و ۲۱/۲۵ مترمکعب است. این شهر ک به دلیل همچواری با منطقه آزاد صنعتی - تجاری چابهار از موقعیت بسیار خوبی برخوردار است و همین مسئله به طور معنی داری موجب توسعه آن شده است.

۹. بررسی تأثیر شهرکهای صنعتی بر شاخصهای اقتصادی

۹-۱. اشتغال و بیکاری

هزینه فرصت سرمایه‌گذاری فعلی در شهرکهای صنعتی استان با ساختار موجود از دیدگاه اشتغال، ۲۰۸۵ فرصت شغلی است که می‌توان اذعان کرد ۱۴,۵۹۵,۰۰۰ ریال سرمایه‌گذاری ناکارآمد (از نظر ایجاد اشتغال) در شهرکهای صنعتی استان وجود دارد و این میزان بیش از ۴۵ درصد سرمایه‌گذاری انجام شده است. همواره در برنامه‌های دوم و سوم توسعه، نرخ بیکاری در استان از رقم مشابه در سطح ملی بالاتر بوده است. از این‌رو می‌توان نتیجه گرفت که سرمایه‌گذاری انجام شده در شهرکها که از نظر ایجاد اشتغال، ضروری‌ترین نیاز استان به حساب می‌آید نتوانسته مشکلات اشتغال را حل کند. اکنون به وضع موجود اشتغال و سهم هر یک از گروه‌ها از اشتغال استان در شهرکهای صنعتی می‌پردازیم.

در بررسیهای به عمل آمده مشخص شد از مجموع ۲۳۱ واحد که موفق به دریافت پروانه بهره‌برداری شده‌اند ۶۹ واحد آنها یعنی بیش از ۲۹/۸ درصد تعطیل هستند. بیشترین واحدهای تعطیل (غیرفعال) در گروه صنایع غذایی، آشامیدنی و دخانی هستند که ۳۲ درصد مجموع این واحدها را تشکیل می‌دهند. همچنین در گروه صنایع نساجی، پوشاک و چرم از مجموع ۱۸ واحد، ۱۰ واحد (بیش از ۵۵ درصد) غیرفعال وجود دارد که البته علل و عوامل این مسئله در بخش مربوط به مشکلات شهرکها مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت. ولی آنچه واضح به نظر می‌رسد ناتوانی این واحدها در ایجاد اشتغال مناسب و پایدار است.

اگر سرانه اشتغال‌زایی هر واحد صنعتی را در شهرکهای صنعتی استان ۱۵ فرصت شغلی بدانیم (اشغال اسمی تقسیم بر کل واحدهای موجود) بیش از ۱۰۳۵ فرصت شغلی پایدار و مناسب ۴۱ درصد فرصت‌های شغلی واقعی موجود) با تعطیلی واحدهای یادشده از دست رفته‌اند. چنانچه مشکلات واحدهای مذکور مرتفع شده و این واحدها به فعالیت خود ادامه دهند فرصت‌های شغلی یادشده فراهم می‌شود. در این میان تنها ۱۰۰ واحد یعنی $43\frac{2}{3}$ درصد کل واحدها فعالیت دائمی دارند به این معنا که آنها از ابتدای تأسیس تا زمان انجام پژوهش به فعالیت خود ادامه داده و ماهیت فعالیتشان به گونه‌ای است که در هر شرایطی محصول آنها به بازار عرضه می‌شود. این واحدها تنها ۱۵۰۰ فرصت شغلی پایدار ایجاد کرده‌اند که در خوبی‌بینانه‌ترین حالت، شاغلان این کارگاه‌ها از امنیت شغلی مناسبی برخوردارند اما بخشی از واحدها نیز فعالیت فصلی و موقتی دارند. شرایط فعالیت برای این واحدها به گونه‌ای است که در مقاطعی از سال (فصلهای مختلف) فعالیت آنها دایر

و در فصلهای دیگر سال مجبور به توقف عملیات تولید هستند. در این بین می‌توان به واحدهای تولید پوشاک فصلی و ایزو گام اشاره کرد. تعداد این واحدها براساس مشاهدات پژوهشگر (و البته بررسی مدارک موجود در شرکتهای صنعتی) ۱۶ واحد است که سهم اشتغال آنها ۱۰۵ فرصت شغلی است. بیشتر این افراد به صورت قراردادی و وقت جذب واحدها شده و پس از اتمام دوره فعالیت بنگاه، کارفرمایان هیچ گونه تعهدی در به کارگیری مجدد آنها ندارند. این مسئله موجب نگرانی و کاهش انگیزه در آنان می‌شود و آنان را برای ورود به فعالیتهای کاذب اما پایدار ترغیب می‌کند.

گروه دیگر واحدهای مستقر در شهرکهای صنعتی، واحدهایی هستند که به صورت سفارشی فعالیت می‌کنند، فعال بودن یا نبودن این واحدها بستگی به بازار مصرف استان داشته و این واحدها نیز نمی‌توانند اشتغال پایداری را ایجاد کنند و بیشتر کارگران آنها به صورت وقت و قراردادی و گاه در مقاطعی از سال اشتغال دارند. با این تحلیل می‌توان گفت از ۲۴۶۷ فرصت شغلی واقعی (واحدهای غیر تعطیل) به طور متوسط ۱۵۰۰ فرصت شغلی پایدار وجود دارد و ۹۶۷ فرصت شغلی موقتی، نامطمئن و ناپایدار هستند. میانگین جمعیت شاغل استان در طول سالهای برنامه سوم توسعه (۱۳۵۵-۷۵) از ۴۵۳/۴۸۲ است. سهم بخش صنعت در دهه‌های گذشته (طی سال‌های ۱۳۵۵-۷۵) از ۵/۴ درصد به شش درصد رسیده و طی سالهای برنامه سوم توسعه، این رقم به ۶/۳ افزایش یافته است. کل فرصت‌های شغلی ایجاد شده (واقعی) در شهرکهای صنعتی استان ۲۴۶۷ شغل است که تنها ۵/۰ درصد (کمتر از یک درصد) کل جمعیت شاغل استان را به خود اختصاص داده است. چنانچه فرصت‌های شغلی پایدار در شهرکهای صنعتی را با جمعیت شاغل استان مقایسه کنیم به اختلاف قابل ملاحظه اشتغال ایجاد شده با حد مطلوب آن پی می‌بریم. طی سالهای برنامه سوم به طور متوسط ۲۰۴۳۵ شاغل در بخش صنعت استان ایجاد شده که فقط چهار درصد شاغلان استان را در بر می‌گیرد.

سهم اشتغال‌زاوی شهرکهای صنعتی در بخش صنعت استان ۱۲ درصد است، بنابراین نمی‌توان گفت که شهرکهای صنعتی موجب کاهش نرخ یکاری در استان شده است. مطالعات انجام شده هیچ گونه رابطه معنی داری بین افزایش پروانه‌های بهره‌برداری در شرکتهای صنعتی و کاهش نرخ یکاری در استان را نشان نمی‌دهد. نرخ یکاری در سالهای مختلف برنامه سوم همواره رو به افزایش بوده، در صورتی که صدور پروانه‌های بهره‌برداری و جوازهای تأسیس، سالانه به طور متوسط، رقمی معادل ۲۰ درصد را تجربه کرده است.

بررسی ویژگیهای نیروی کار شاغل و اطلاعات ثبت شده در بانک اطلاعاتی شهرکهای صنعتی که حاصل از مطالعات و مشاهدات پژوهشگر است نشان می‌دهد که بیش از ۹۶ درصد شاغلان شهرکها را مردان تشکیل می‌دهند.

جدول شماره ۳. پراکندگی شاغلان شهرکهای صنعتی از نظر جنس

درصد	تعداد	جنس
۳/۴۸	۸۶	زن
۹۶/۵۲	۲۳۸۱	مرد

مأخذ: شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان

از مجموع ۲۴۶۷ فرصت شغلی ۸۶ مورد را زنان و ۲۳۸۱ مورد را مردان اشغال کرده‌اند. زنان بیشتر در کارگاه‌های تولیدی متوجه نظیر تولید نوار تلفون و کارگاه پوشاسک مشغول به کار هستند.

جدول شماره ۴. پراکندگی شاغلان شهرکهای صنعتی از نظر تحصیلات

درصد	تعداد	شرح
۵۲	۸۳۹	زیردیپلم
۴۴	۱۱۳۵	دیپلم
۱/۲	۱۲۳	فوق دیپلم
۲/۸	۳۷۰	لیسانس و بالاتر

مأخذ: شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان

۹۶ درصد شاغلان شهرکهای صنعتی را افرادی با تحصیلات دیپلم و پایین‌تر از آن تشکیل می‌دهند. و فقط ۴ درصد دانش آموختگان دانشگاه جذب شهرکهای صنعتی شده‌اند. افراد بدون تحصیلات دانشگاهی و تخصص بوده و تنها به عنوان کارگران ساده غیرماهر در کارگاه‌های مختلف نیز مشغول به کار هستند. نتایج حاصل از بانک اطلاعاتی واحدها نشان داده است فقط ۲۷ درصد از افراد زیردیپلم، کارفرمایان و مالکان واحدهای صنعتی هستند و ۷۳ درصد بقیه را کارگرانی تشکیل می‌دهند که از شرایط مساعدی در بازار کار استان برخوردار نیستند.

با گسترش مراکز آموزش عالی، دانشگاهها و آموزشکده‌ها در استان، آمار فارغ التحصیلان دانشگاهی استان به شدت در حال افزایش است و به موازات آن نرخ یکاری دانش آموختگان

مراکز عالی نیز افزایش می‌یابد. با این حال شهرکهای صنعتی تاکنون نتوانسته‌اند بسترها لازم را برای جذب این فارغ‌التحصیلان جویای کار فراهم کنند. سهم ۲/۸ درصدی فارغ‌التحصیلان دانشگاهی در شهرکهای صنعتی نشان‌دهنده فراهم نبودن زمینه‌های مشارکت فعال قشر تحصیل کرده و متخصص دانشگاهی در بخش صنعت است.

به تعبیر دیگر ارتباط دانشگاه با صنعت دراستان ضعیف است. درحالی که سالانه به طور متوسط در حدود ۳۶۴۷۵ نفر (آمار مربوط به ۱۳۸۱) در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی استان تحصیل می‌کنند (که با رشدی معادل ۳۸ درصد در برنامه سوم توسعه افزایش یافته‌اند). از این تعداد ۱۵۸۶۷ نفر را دانشجویان بومی استان تشکیل می‌دهند. چنانچه این تعداد دانشجو در مقاطع مختلف تحصیلی پراکنده باشند می‌توان گفت به طور متوسط هر سال، ۳۹۶۷ نفر به جمعیت فارغ‌التحصیلان دانشگاهی افزوده می‌شود. در حالی که تاکنون شهرکهای صنعتی به عنوان مهم‌ترین بخش برای ایجاد اشتغال توانسته‌اند فقط ۴۹۳ نفر از دانش آموختگان دانشگاهی را جذب کنند و چنانچه فرض کنیم زمینه‌های ایجاد این تعداد شغل در هر سال در شهرکها فراهم شود فقط ۱۲/۴ درصد فارغ‌التحصیلان در شهرکهای صنعتی که مهم‌ترین قسمت بخش صنعت استان هستند مشغول به کار می‌شوند. البته این نکته خوش‌بینانه‌ای است زیرا ۴۹۳ فرست شغلی ایجاد شده طی سالهای برنامه دوم و چهار سال از برنامه سوم توسعه محقق شده است و در واقع پتانسیل شهرکهای صنعتی برای جذب این افراد در هر سال فقط ۵۶/۷ نفر بوده است یعنی فقط ۱/۳۷۸ درصد از مجموع فارغ‌التحصیلان.

در شرایطی که زمینه‌های اشتغال فارغ‌التحصیلان دانشگاهی در بخش‌های دیگر اقتصادی استان از جمله کشاورزی به شدت محدود شده است (مشکلات مربوط به بخش کشاورزی) و بخش خدمات نیز به سوی فعالیتهای کاذب و بهویژه قاچاق سوق یافته، بخش صنعت به عنوان موتور توسعه استان مورد توجه قرار گرفته است ولی بررسیها نشان می‌دهد که این امر تاکنون تأثیر معنی‌داری بر بخش اشتغال استان نداشته است.

۹-۲. تورم

با بررسی وضع شاخص بهاء کالاها و خدمات مصرفی و همچنین روند استقرار واحدهای تولیدی بر حسب گروه‌های مختلف می‌توان به نتایج زیر دست یافت.

الف - شاخص بهاء کالاها و خدمات مصرفی در شهرکهای صنعتی استان در برنامه سوم به عنوان برآوردگری ناریب از تورم، روند افزایشی داشته است. اما در طول سالهای برنامه، شتاب آن کند و کندتر شده است.

ب - روند استقرار واحدهای صنعتی در استان سیستان و بلوچستان در برنامه سوم نسبت به برنامه‌های دیگر توسعه از شتاب بیشتری برخوردار بوده و سرعت استقرار واحدها به جز واحدهای مربوط به صنایع نساجی و پوشاک که از رکود نسبی برخوردار بوده‌اند، بیشتر شده است.

ج - افزایش واحدها موجب افزایش عرضه و کاهش فشار تقاضا در بازار استان شده است.

د - می‌توان رابطه معنی‌داری بین توقف نسبی شاخص یادشده و روند افزایشی واحدهای تولیدی در گروههای مختلف در شهرکهای صنعتی یافت.

ه - بنابراین با وجود موارد بالا این فرضیه که "ایجاد شهرکهای صنعتی، تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش می‌دهد" مورد تأیید قرار می‌گیرد.

۹-۳. اقتصاد پنهان

در یک نتیجه‌گیری کلی و البته بدون شتابزدگی و با استناد به شواهد و آمار و اطلاعات موجود می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد:

الف - شهرکهای صنعتی از طریق جذب مازاد نقدینگی سرگردان یا ایجاد فرصت‌های شغلی مناسب و تولید کالاهای جانشین برای قاچاق ورودی، پتانسیل محدود کردن این معضل را داشته است (فرضیه سوم این پژوهش بر این موضوع تأکید دارد).

ب - همان‌گونه که پیشتر مورد بررسی کامل قرار گرفت توسعه شهرکهای صنعتی استان در برنامه سوم توسعه بیشتر از برنامه‌های توسعه گذشته بوده است.

ج - حجم کالاهای قاچاق کشف شده در برنامه سوم توسعه به عنوان درصدی از حجم قاچاق، همواره افزایش یافته است.

د - مطالعات انجام شده از طریق تحلیل موضوع به روش استقرایی رابطه معنی‌داری میان توسعه شهرکهای صنعتی و کاهش حجم قاچاق نشان نمی‌دهد.

از آنجایی که مدل‌های اقتصادی تا حد زیادی تجریدی و انتزاعی هستند هیچ‌گاه نمی‌توانند واقعیت را به طور کامل توصیف کنند زیرا در این صورت آنقدر پیچیده و سنگین می‌شوند که ارزش علمی نخواهند داشت و ساده‌سازی و تجرید در هر برنامه مدل‌سازی امری اجتناب‌ناپذیر

است. با توجه به این واقعیت و با در نظر گرفتن کمبود متغیرهای توصیفی برای سازگاری نتایج با واقعیت و قدرت تصمیم‌دهی برای یک برآش خوب، در این پژوهش سعی شد از مدل‌های پراکنده و پیچیده اقتصادسنجی پرهیز شود و با استفاده از روش تفسیر نتایج به بررسی برخی متغیرهای تأثیرگذار و مرتبط با موضوع اقدام شود. این روش از طریق نمونه‌گیری برای متغیرها، مطالعات میدانی و بررسی آمارهای عملکردی بخشها و آنگاه بررسی استقرایی عناصر و سپس تفسیر نتایج عملی شد.

برای بررسی فرضیه اول^۱ که به موضوع تأثیر شهرکهای صنعتی بر بازار کار استان می‌پردازد ابتدا شرایط موجود به‌طور مختصر بررسی شد آنگاه فرصتهای اشتغال ایجاد شده در شهرکهای صنعتی و پتانسیل شهرکها برای بررسی ظرفیتهای خالی آن شهرکها از طریق به‌دست آوردن شاخص L/F و شاخص "سهم اشتغال از کل اشتغال" مورد مطالعه قرار گرفت.

با توجه به افزایش نرخ بیکاری در استان و فاصله زیاد فرصت شغلی ایجاد شده در شهرکها با آنچه که در بخش صنعت مورد انتظار بود این فرضیه که "گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است" مورد قبول قرار نگرفت. البته این موضوع به این معنا نیست که اصولاً شهرکهای صنعتی قادر به تأثیرگذاری بر بازار کار استان نیستند بلکه در دوره مورد بررسی تاکنون چنین مسئله‌ای اثبات نشده و روشن است که در صورت رفع مشکلات موجود و اصلاح قوانین و مقررات مربوط و به‌طور کلی رفع موانع ممکن است نتایج بهتری مشاهده شود. این موضوع در برنامه‌ریزیهای کلان برای افق چشم‌انداز برنامه چهارم توسعه از اهمیت خاصی برخوردار است.

در بررسی فرضیه دوم^۲ با روش تفسیر نتایج، ابتدا ادبیات موضوع (تورم) و متغیرهای تأثیرگذار بر آن مورد مطالعه قرار گرفت سپس روند تورم در اقتصاد کشور مطالعه شد. بنابراین مطالعه طی سالهای اول و دوم برنامه سوم با بهبود درآمدهای ارزی کشور و تراز پرداختها، بهبود اعتماد عمومی نسبت به ثبات اقتصادی کشور افزایش یافته که این امر موجب کاهش نرخ تورم به رقم ۱۲/۶ درصد شده است. سپس به بررسی روند سطح عمومی قیمتها در استان سیستان و بلوچستان پرداختیم. این نتیجه از طریق بررسی شاخص بهای کالاهای خدمات مصرفی بر اساس گروههای

۱. "گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است."

۲. "ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش داده است."

مختلف محقق شد. به این طریق که برای هر یک از کالاها با توجه به اهمیت آن در سبد مصرفی خانوار، ضریب اهمیت اختصاص یافت. دوره مورد بررسی در این مطالعه ۱۳۸۱-۱۳۷۵ است. با بررسی این شاخص و روند تغییرات آن و با مطالعه روند توسعه و عملکرد واحدهای تولیدی مستقر در شهرکهای صنعتی، فرضیه مزبور "ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش می‌دهد" پذیرفته شد.

فرضیه سوم پژوهش با این مضمون که "توسعه صنعتی موجب کاهش فعالیتهای غیرمجاز در استان می‌شود" از اهمیت خاصی برخوردار است زیرا استان سیستان و بلوچستان از نظر شرایط خاص، میزبان حجم وسیعی از اقتصاد پنهان هستند. برای بررسی این فرضیه ابتدا به مطالعه اطلاعات موجود (موثق) از فعالیتهای غیرمجاز یعنی پروندهای مکشوفه قاچاق کالا به عنوان برآوردگری نا اریب از قاچاق کالا پرداخته شد و با بررسی ترکیب کالاهای مکشوفه و مقایسه آنها با کالاهای تولیدی در شهرکهای صنعتی از یک سو و روند قاچاق کالا و تغییر در ترکیب آنها و کاهش نیافتن قاچاق کالاهای جانشین (برای کالاهای تولید شده در شهرکهای صنعتی) چنین نتیجه گرفته شد که رابطه معنی داری میان توسعه شهرکهای صنعتی و کاهش حجم قاچاق در دوره مورد بررسی وجود نداشته است!

برای بررسی فرضیه چهارم^۱ ابتدا ترکیب مهم‌ترین اقلام تشکیل دهنده سبد صادراتی استان (گمرک و بازارچه‌های مرزی و تعاونی مرزنشینان) مورد تحلیل قرار گرفت. سپس سهم هر یک از گروه‌ها در صادرات از طریق شاخص افزوده محاسبه شد. مطالعات نشان داد که با توسعه شهرکهای صنعتی و تولید کالاهای مختلف، سهم این کالاهای در ترکیب صادرات افزایش یافته است. از سوی دیگر از آنجا که همزمان با توسعه واحدها در گروه‌های مختلف با توزیع، پراکندگی و فراوانی متفاوت، تغییرات محسوسی در ترکیب واردات و عرضه محصولات به بازار مشاهده شد فرضیه چهارم که نشان‌دهنده تأثیر مثبت شهرکهای صنعتی بر تراز بازرگانی استان در دوره مورد مطالعه است مورد تأیید قرار گرفت.

۱. "با توجه به فرصتهای ایجاد شده و پتانسیل‌های موجود و نیز انتقال منحنی تقاضا برای کالاهای خدمات تولیدی استان و به ویژه شهرکهای صنعتی (از سوی افغانستان)، با تقویت سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی و رفع مشکلات مرتبط می‌توان تراز بازرگانی را به نفع کشور و استان تغییر داد."

۱۰. بررسی مشکلات و چالش‌های توسعه در شهرکهای صنعتی

می‌توان مهم‌ترین مشکلات موجود در شهرکهای صنعتی را به ترتیب اولویت (از دیدگاه تولیدکنندگان) به صورت زیر بیان کرد:

الف - مشکلات مالی و نقدینگی و سرمایه در گردد

ب - تهیه و انتقال مواد اولیه به استان و قیمت نهاده‌های تولید

ج - کمبود تقاضا (اشباع بازار) و وجود کالاهای خارجی همگن و جانشین با قیمتی پایین‌تر از قیمت بازار. با استفاده از چتر حمایتی دامپینگ، قیمت کالاهای مزبور گاه از بهاء تمام شده کالاهای داخلی پایین‌تر است. این کالاهای برای تقاضاکنندگان مازاد رفاه داشته و منحنی تقاضا را تغییر می‌دهند؟

د - نرخ بالای بهره و پرداخت نکردن اقساط وام‌های دریافتی به دلیل مشکلات ساختاری؛

ه - کمبود امکانات زیربنایی و کمبود فضا در شهرکهای صنعتی، همچنین تاریک بودن معابر شهرکها؛

و - تحمیل هزینه‌های سربار بیشتر به واحدها به دلیل مشکلات ساختاری که قدرت رقابت واحدها را محدود می‌کند؛

ز - فرسودگی ماشین‌آلات و به روز نبودن فناوری و خطوط تولید؛

ح - مشکلات اداری واحدها و بعد مسافت تا اداره‌های ذی‌ربط که موجب اتلاف وقت کارفرما می‌شود؛

ط - کمبود نیروی متخصص و ماهر و تحصیل کرده، با توجه به ساختار بازار کار استان سبب شده که قاعده هرم نیروی کار که کارگران ساده و بدون تخصص را جای داده است بسیار گستردۀ شود این مسئله واحدها را در جذب نیروی انسانی مورد نیاز دچار مشکل کرده است؛

ی - دور بودن از بازار مصرف و نبود مزیت نسبی و مشکلات حمل و نقل؛

ک - امنیت از جمله مؤلفه‌هایی است که در اولویت یازدهم مورد نظر تولیدکنندگان استان بود، البته در برنامه سوم با اقدامات اساسی که صورت گرفت ضریب امنیت فیزیکی بسیار بهبود یافت. باید گفت که از نظر بازگشت سرمایه از منظر اقتصاد مهندسی (امنیت اقتصادی) این استان هنوز از محروم‌ترین استانهای کشور است.

ل - مشکلات داخلی از جمله فوت مالک، اختلاف شرکاء و تغییر کاربری.

۱۱. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

همان‌طور که در این پژوهش عنوان شد به رغم انتظارات فراوان، شهرکهای صنعتی تأثیر قابل توجهی بر فعالیتهای پنهان و نرخ بیکاری نداشته‌اند، البته این دو شاخص در واقع علت و معلول هستند. به این معنی که فعالیتهای پنهان تابع مستقیمی از نرخ بیکاری است و از آنجا که سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی موجب کاهش نرخ بیکاری نشده (یا تأثیر معنی‌داری نداشته) بنابراین نباید انتظار تحدید دامنه اقتصاد پنهان به‌ویژه قاچاق کالا را در استان داشت. دلیل این امر را می‌توان در کوچک و متوسط بودن مقیاس واحدهای مستقر در شهرکهای صنعتی دانست و چون اصولاً صنایع استقرار یافته، مصرفی هستند موجب تحرک در بازار کار استان نمی‌شوند. در صورتی که صنایع سرمایه‌ای و واسطه‌ای به دلیل ایجاد صنایع پیشین و پسین موجب ایجاد اشتغال در صنایع وابسته می‌شوند. به عنوان مثال چنانچه صنعت خودروسازی در استان ایجاد شود، خود به خود صنایع وابسته به آن در استان شکل می‌گیرد که می‌تواند تأثیر بسیار زیادی بر بازار کار استان داشته باشد. واحدهای کوچک و متوسط به دلیل شرایط خاص استان توان رقابت در بازار را ندارند و شواهد نشان‌دهنده آن است که همواره کالاهای ارزان قیمت خارجی سایه سنگین خود را بر این واحدها تحمیل کرده است.

در سالهای اخیر سوددهی فعالیتهای غیررسمی در استان موجب از دست دادن انگیزه سرمایه‌گذاران برای ورود به بخش صنعت استان شده است. زیرا این فعالیتها بازدهی سریعتری دارند. سرمایه‌گذاران در انتخاب بین ورود به بخش صنعت و سرمایه‌گذاری در فعالیتهای غیر مولد یا ورود به لایه‌های پنهان اقتصاد شق دوم را برمی‌گرینند به همین دلیل در سالهای اخیر، قیمت زمین به صورت تصاعدی افزایش یافته زیرا تقاضای سفته‌بازی، سرمایه‌گذاران را جذب کرده است.

این مسائل تأثیر نامطلوبی بر صنایع استان و شهرکهای صنعتی داشته است. بالا بودن نرخ بهره بانکی با توجه به افزایش بی‌رویه نقدینگی و سرعت بالای گردش پول در استان که موجب تورم افسار گسیخته شده است موجب شده تا سرمایه‌گذار نتواند با دریافت تسهیلات از بانکها در بازار مانور موقیت‌آمیزی داشته باشد. به هر حال با توجه به یافته‌های پژوهش برای رفع مشکلات واحدهای صنعتی پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- تحکیم امنیت سرمایه‌گذاری از طریق افزایش ریسک فعالیتهای غیرمجاز و تضمین

سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی به وسیله دولت،

- مطالعه و اقدام لازم برای حذف مراحل غیرضرری در صدور مجوزها و دخالتها
 - غیرمسئلانه در فرایند سرمایه‌گذاری،
- ایجاد زمینه‌ها و بسترها مناسب برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی در شهرکهای صنعتی،
- ایجاد واحدهای بزرگ صنعتی بهویژه صنایع سرمایه‌ای و واسطه‌ای که موجب تحرک و پویایی اقتصاد استان می‌شود و مانند لوکوموتیوی همه بخش‌های اقتصادی را به حرکت وامی دارد،
- تنظیم برنامه‌های آموزش فنی و حرفه‌ای و دانشگاهی مناسب با نیازهای صنعتی استان برای رفع نیاز واحدها به نیروی متخصص و ماهر،
- ایجاد دوره‌های آموزش مناسب با نیاز هر واحد و اجبار به اعزام کارکنان واحد صنعتی برای آشنایی با فن‌آوری کارآمد و بهروز،
- ایجاد واحد تحقیق و توسعه مشترک بین واحدهای صنعتی برای افزایش توانمندیهای فن‌آوری صنایع کوچک و متوسط،
- کاهش نرخ بهره بانکی (ایجاد تعیض در نرخ بهره بانکی برای مناطق غیربرخوردار) برای ترغیب سرمایه‌گذاران به سرمایه‌گذاری در استان و نیز تزریق اعتبار مناسب به واحدهای صنعتی با نرخ بهره کم برای نوسازی و تجدید ساختار صنایع استان،
- حل مشکل انرژی بهویژه سوخت واحدهای صنعتی استان از طریق تقویت شبکه ذخیره موادسوختی یا احداث خط لوله انتقال سوخت (بهویژه گاز طبیعی) به استان،
- تسريع در احداث راه‌آهن کرمان به زاهدان و نیز کریدور شمال - جنوب که به‌طور قطع موجب رونق بخش صنعت و بازارگانی استان می‌شود،
- ایجاد صندوق اعتبار صنعتی از محل حساب ذخیره ارزی برای شهرکهای صنعتی استان. این صندوق می‌تواند با اعطاء تسهیلات با شرایط مناسب مشکلات سرمایه در گردش نقدینگی واحدها را حل کند.
- تجمع صنایع همگن در شهرکهای صنعتی جداگانه و یا تقسیم شهرکها به بلوکهای تخصصی برای سهولت در ارائه امکانات، خدمات مناسب و ایجاد زیرساختهای لازم برای هر گروه صنعتی.

- بررسی وضع جوازهای تأسیس صادره که در مدت مورد نظر به بهره‌برداری نرسیده‌اند و استرداد زمین صنعتی از مقاضی در صورت فعالیت نکردن. در واقع شرکت شهرکهای صنعتی می‌تواند با اعلام مهلت قانونی وضع زمینهای معطل مانده شهرکها را روشن کند و در صورتی که مالک آن به قصد فعالیت صنعتی آن را دریافت کرده است حق مالکیت از وی سلب و زمین صنعتی در اختیار مقاضی دیگر قرار گیرد. قانون موجود به گونه‌ای باید اصلاح شود که دربرگیرنده افرادی با سند مالکیت نیز باشد.
- تلاش در راستای توسعه کیفی شهرکها نظیر ایجاد امکانات رفاهی، دفع زباله، روشنایی معابر و بهسازی خیابانها و جاده‌ها و استقرار واحدهای انتظامی برای افزایش ضریب امنیت در شهرکها،
- اعطاء یارانه به واحدهایی که کالاهای تولید آن به خارج از کشور صادر می‌شود بر اساس سرانه هر واحد محصول صادراتی (اعمال سیاست دامپینگ)، برای افزایش صادرات و در دست داشتن سهم مناسبی از بازار مصرف کشورهای همسایه)،
- جمع آوری محصولات مشابه کالاهای تولیدی توسط واحدهای صنعتی استان از بازار مصرف برای پررونق شدن بازار محصولات استانی.

منابع

- ارزیابی عملکرد برنامه سوم توسعه استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۳)، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، اردیبهشت.
- استاد حسینی، رضا (۱۳۸۳)، "بررسی عوامل مؤثر بر استغال صنایع کشور"، *فصلنامه پژوهشها و سیاستهای اقتصادی*، معاونت اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی، تابستان.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)، *گزارش اوضاع اقتصادی و اجتماعی استانهای کشور در سال ۱۳۸۱*، خداد.
- خلاصه عملکرد شرکت شهرک‌های صنعتی سیستان و بلوچستان و ایام ۱۳۷۹-۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان.

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۱۷

خمر، احمد (۱۳۷۹)، "بررسی مشکلات واحدهای صنعتی در شهرک صنعتی زهدان"، رساله کارشناسی ارشد مدیریت دولتی نام دانشگاه، زمستان.

سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، راهبردهای توسعه صنعتی و معدنی استان سیستان و بلوچستان.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، حسابهای ملی ایران (۱۳۷۰-۱۰) به قیمت‌های جاری و ثابت براساس سیستمهای حسابهای ملی ۱۹۹۳ (SNA1993)، مرکز آمار ایران.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۱-۱۳۷۹)، سالنامه آماری استان سیستان و بلوچستان، هادی زنور، بهروز (۱۳۸۰)، تجربه سیاستهای صنعتی در ایران ۱۳۸۰، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، بانک اطلاعاتی نیروهای مازاد استان، آبان.

سازمان مسکن و شهرسازی استان سیستان و بلوچستان، گزارش تفصیلی عملکرد سازمان مسکن و شهرسازی استان سیستان و بلوچستان ۱۳۸۳، پاییز.

شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان، خلاصه عملکرد سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان ۱۳۷۹-۱۳۸۱، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲.

شرکت شهرکهای صنعتی ایران (۱۳۸۱)، مجموعه قوانین و مقررات شرکت شهرک‌های صنعتی ایران. کمیته برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۷۹)، شاخصهای عمدۀ بخش‌های اقتصادی - اجتماعی طی برنامه سوم توسعه.

گروه مطالعات و پژوهش سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، بررسی استراتژی توسعه صنعتی و ایجاد اشتغال بخش صنعت.

گمرک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)، گزارش عملکرد ستاد نظارت گمرکات استان سیستان و بلوچستان در ۱۳۸۲، حوزه نظارت گمرکات سیستان و بلوچستان، فروردین.

موسسه توسعه و تحقیقات اقتصادی (۱۳۸۳)، بررسی اثرات احتمالی مالیات بر ارزش افزوده (VAT) در ایران بر تورم.